

Gvido Oskars Grava

Nacionālās pretošanās kustības formas: Latvija 1939–1945

Different Types of National Resistance: Latvia 1939–1945

Anotācija

Nacionālā pretošanās kustība Latvijā Otrā pasaules kara laikā bija neviennozīmīga. Tās vispārējai izplatībai un efektivitātei traucēja fakts, ka tā nebija saliedēta. Līdz 1943. gadam nebija centralizētas organizācijas, kas apvienotu un iedvesmotu Latvijas iedzīvotājus pretoties gan padomju, gan arī nacistiskās Vācijas okupāciju režīmam. Īsi pēc nacistiskās Vācijas iebrukuma Padomju Savienībā 1941. gada 22. jūnijā Latvijas teritorijā jau norisinājās pretošanās. Notika spontāni uzbrukumi padomju varas iestādēm, represīvajiem orgāniem un to atbalstītājiem. Šīs totalitārās varas nodarītās pārestības Latvijas iedzīvotājiem tautas atmiņā nekur nepazuda. Būtiski atzīmēt, ka daļa pretošanās kustības dalībnieku izprata pretošanos kā nepieciešamību sadarboties ar nacistiskās Vācijas okupācijas režīmu. Šo attieksmi pamatā piedēvē tiem cilvēkiem, kas īsi pēc tam iestājās t. s. kārtības jeb policijas dienestos (literatūrā figurē arī apzīmējums “šucmaņi”). Pēc 1943. gada ziemas šo attieksmi zināmā mērā var piedēvēt arī tiem Latvijas iedzīvotājiem, kuri dienēja Latviešu SS brīvprātīgo leģionā. Cilvēki ticēja, ka šīs vienības veidos pamatu neatkarīgās Latvijas jaunizveidotajai armijai. Literatūrā mazāk pazīstamas un pētītas nacionālās pretošanās kustību personības ir Jāzeps Rancāns un Vladislavs Lōcis. Tāpat vērts pieminēt Andreja Eglīša un Lūcijas Garūtas ieguldījumu. Kaut arī šie cilvēki nepretojās tiešā veidā, viņu darbos un atmiņās parādās attieksme pret abu okupāciju režīmiem, tādējādi šo mantojumu var skatīt kā dažādas pretošanās kustības formas. 1943. gadā bīskaps Jāzeps Rancāns tika ievēlēts par jaundibinātās Latvijas Centrālās padomes priekšsēdētāju. Vienlaikus viņš uzņēmās Latvijas prezidenta pilnvaras gan kara laikā, gan arī pēckara starptautiskajā apziņā. Savukārt Vladislavs Lōcis bija grāmatizdevējs Daugavpilī. Viņa darbība kara laikā parāda cilvēku, kurš pēc dabas ir mūžīgais optimists. Cilvēks, kurš spītē visam, lai turpinātu savu ieguldījumu Latgales kultūrā. Tikmēr Rīgā Andrejs Eglītis un Lūcija Garūta sarakstīja kantāti “Dievs, Tava zeme deg!”. Vācu okupācijas

laikā izpildītā kantāte ir kā pretošanās forma, jo tā iemieso Latvijas vēsturisko traģēdiju, tās iedzīvotāju mūžīgo likteņa samezglolojumu.

Atslēgvārdi: karš, bīskaps, grāmatas, kantāte.

Ievads

Otrais pasaules karš bija globāla mēroga konflikts, kas norisinājās no 1939. gada līdz 1945. gadam, tajā tika ierauta neatkarīgās Latvijas Republikas sabiedrība un rezultātā likvidēta valsts faktiskā neatkarība. Kara gaitā latviešu sabiedrība pieredzēja, kā viena otru nomainīja divas okupācijas. Latvijas iedzīvotāji tika iesaukti okupācijas varu bruņotajos spēkos, kā arī nacionālajā pretošanās kustībā. Rezultātā veidojās dažādi kara notikumu vērtējumi, kas ir starp šī raksta apskatāmajiem jautājumiem. Iesauktie mainījās uz mūžu. Kara apstākļos aktivizējas konkrēti instinkti, kas noved pie lēmumu pieņemšanas un diktē cilvēka turpmāko likteni. Tāpēc pētījuma mērķis, pirmkārt, ir atklāt, kā cilvēki pielāgojās mainīgajiem apstākļiem, kā uz tiem reaģēja, kā indivīds traktē savu rīcību liktenīgas izvēles priekšā. Otrkārt, atklāt to cilvēku likteņus, kuri piedalījās nacionālās pretošanās kustībā. Tas šajā rakstā pamatā panākts, veicot literatūras hronoloģisko analīzi un salīdzināšanu.

Pētījumā būtiski ir avoti, kas gan kolektīvā, gan individuālā mērogā stāsta par pieredzēto. Tāpēc raksta hronoloģiskie ietvari un faktoloģija ietver Otrā pasaules kara gadus (1939–1945). To centrā ir cilvēki ar atšķirīgiem sociālajiem foniem. Attiecīgi darba struktūrā pirmajā vietā atrodas svarīgākās kara laika personības. To pieredzi un rīcības traktējumu no dažādiem aspektiem skata un vērtē mūsdienu pētnieki. Tāpēc vispirms aplūkots, kā uz cilvēku kara apstākļos skatās dažādās valstīs. Salīdzinājumā ar Sarkanās armijas vienību un sarkano partizānu un Latviešu SS brīvprātīgo leģiona jautājumu un problēmu pētniecību nacionālās pretošanās kustība Otrā pasaules kara laikā Latvijā nav pētīta pārāk plaši. Ir pētītas konkrētas tēmas par nacionālo pretošanās kustību. Līdz šim iezīmēta konkrēta historiogrāfiska problēma – pretošanās kustības raksturs. Latvijā nepastāvēja centralizēta un vienota nacionālā pretošanās kustība (organizācija). Viena no organizācijām bija Latvijas Centrālā padome (LCP). Dažkārt literatūrā figurē arī ekstrēmistiskā organizācija “Pērkonkrusts”, tās līderis

Gustavs Celmiņš un viņa darbība. Tādējādi zinātnisko rakstu krājumos figurē dažādas pieejas par nacionālo pretošanos Latvijā. Pretošanās kustība gan izprasta kā pretošanās abām okupācijas varām, izslēdzot kolaborāciju ar tām. Tāpēc, ņemot vērā minētās problēmas, šis raksts papildinās konkrētus nacionālās pretošanās kustības tēmas aspektus.

1. Cilvēks karā

Kanādiešu pētnieka Normena Stainhārta (*Steinhart*) skatījumā “Iemt likteni karā ir iekšēja iztaujāšana”. Cilvēkam ir jāformulē vēlme vispār iet karā. Tad jāizvirza mērķis radīt vidi, kur valda citas vērtības. Tas ir raksturīgi totalitāriem režīmiem, jo indivīds gūst pašvērtējumu, identificēdams sevi ar kopienas “es”. Autors nonāk pie slēdziena, ka cilvēka dabiskā nepieciešamība socializēties var iznīcināt cilvēka “es” [Steinhart 2005: 9–16]. Salīdzinājumam amerikāņu pētnieki Čārlzs Vēbels (*Webel*) un Čārlzs Fišers (*Fisher*) sniedz citu skatījumu. Cilvēka dabas iespaidā kopienās tiek izcelti tie, kas ieguldījuši visvairāk, bet citādi domājošos atgrūž. Atbilstoši Zigmunda Freida (*Freud*, 1856–1939) atziņai – šādās kopienās ir cilvēki, kurus raksturo “nelielu atšķirību narcisms”. Tāpēc cilvēks pakļaujas gan vilinājumam, gan arī vēlmei justies nepieciešamam. Tāpat ir raksturīga uzvedības pārnese, kad cilvēks jūtas “iedrošināts” uzvesties citādi. Praktizē arī pretējo kopienas dehumanizāciju. Autori secina, ka gan karu, gan cilvēka citādas (respektīvi, nemiera laika) domāšanas pamatā ir etniski un/vai reliģiski iemesli [Webel & Fisher 2013: 177–186]. Tādējādi abi zinātniskie raksti aplūko līdzīgus jautājumus, bet nedaudz atšķirīgos rakursos.

Citādi šos jautājumus pasniedz padomju un Krievijas historiogrāfijā, un ir vērts pievērst uzmanību arī šīm pieejām. Viena no tām atrodama krievu pētnieces, vēsturnieces Jeļenas Seņavskas (*Сенявская*) darbā, kurā apskatīta Krievijas impērijas un Padomju Savienības pieredze. Pētnieces ieskatā tieši 20. gadsimtā cilvēce kļuva “viskareivīgākā”. Būtībā sabiedrība sāka pierast pie pastāvīgas karošanas, cilvēks iekšēji jutās kareivīgs. Otrais pasaules karš procesu noslēdza [Сенявская 1999: 3]. Šāds secinājums ir būtisks, jo krietni atšķiras no latviešu pieredzes. Krievijā tika militarizēta sabiedrības apziņa [Сенявская 1999: 3]. Atbilstoši Martina Heidegera (*Heidegger*, 1889–1976) un Karla Jaspersa (*Jaspers*, 1883–1969) teorijām

vienīgais veids, kā izsprukt, ir “skatīties nāvei acīs” [Сенявская 1999: 97]. Tāpēc karš tiek parādīts tā, ka cilvēkam liek justies neaizskaramam. Kara apstākļos izpaužas cilvēka patiesā būtība – vēlme riskēt. Uz šī fona cilvēka raksturs pārstāj eksistēt, to aizvieto instinktīva rīcība [Сенявская 1999: 102]. Būtiska ir arī cilvēka attieksme pret valsti kā subjektu [Сенявская 1999: 107]. Pētniece secina, ka visi minētie aspekti palīdz skaidrot cilvēka rīcību kara apstākļos. 20. gadsimta krievu pētnieks Nikolajs Berdjajevs [Бердяев 1918: 210] piedāvā filozofijas rakursu. Karš izriet no cilvēka tiesmes mijiedarboties ar pasauli. Cilvēce ilgi ir gatavojusies karam, jo izzūd cilvēka “es”. Tādējādi cilvēce atrodas mūžīgā karastāvoklī. Zināma loma ir kristietībai. Tā mudina cilvēkus turpināt vēstures procesu [Бердяев 1918: 220]. Pētnieks secina, ka šie aspekti ir raksturīgi Rietumu domāšanas specifikai.

2. Jāzepts Rancāns – garīdznieks karā, rīcības traktējums

Vēstures literatūrā kā viens no spilgtākajiem nacionālās pretošanās kustības dalībniekiem Otrā pasaules kara laikā bieži norādīts bīskaps Jāzepts Rancāns (1886–1969). Viņš 1917. gada maijā piedalījās Latgales kongresā un referēja par Latgales pievienošanu Latvijai. Tāpat J. Rancāns darbojās Saeimā. Diemžēl bīskaps gandrīz nemaz nav rakstījis memuārus, nav arī citu personīgas izcelsmes avotu. Tomēr, kā bīskaps pats reiz esot teicis, cilvēkiem par viņu “jāspriež pēc viņa darbiem” [Tichovskis 1973: 13]. Par spīti tam, bija brīži, kad bīskaps izteicās presē un intervijās. Ir publicētas arī laikabiedru atmiņas.

Bijušais Saeimas deputāts Francis Zeps vēstulē (1971. gada 18. maijā) raksturo bīskapu šādi: “Pēc arciveiskupa vizitācijas 1914. godā Jezupu Rancānu pazyna vysa Latgola, un jys beja palicis vysspylgtokā atmiņā [...]” [Tichovskis 1973: 44–45] Vēl dažas līdzīgas atmiņas: “[...] soļoja stalta auguma, brūnēts priesteris. [...] Kaut jauns, bet esot akadēmiķis. [...] Otrā dienā pēc missas bīskaps teica sprediķi poļu valodā, bet viņa minētais asistents pārtulkoja to skaidri latgaliski. [...] Tās dienas vakarā [...] dabūju zināt, ka asistents esot [...] J. Rancāns un dienās varbūt būšot pats bīskaps.” [Tichovskis 1973: 44–45] Tādējādi iezīmējas bīskapa J. Rancāna loma un devums kultūrā vēl ilgi pirms kara notikumiem. Ir uzsvērts Latgales

kongress, bīskapa J. Rancāna darbība tajā: “Kongresa būtīgā daļa iesākās ar referātu priekšnesumiem un priekšlikumiem. [...] sekoja asas debates [...]” [Tichovskis 1973: 57] Tālāk akcentēta bīskapa J. Rancāna darbība starpkaru periodā. Tomēr būtiska ir bīskapa attieksme pret padomju okupāciju: “Katoļu Teoloģijas fakultāti [...] slēdza 1940./41. akadēmiskā gada sākumā un konfiscēja tās bibliotēku... [...] Katoļu laikrakstu un grāmatu drukāšana un izdošana bija noliegta. Sākās tumšākie [...] laiki, kādus katoliskā Latvija vēl nekad nebija redzējusi.” [Tichovskis 1973: 86] Tomēr bīskaps nezaudēja ticību brīvībai un bija patriotisku jūtu vadīts. Sākoties vācu okupācijai, bīskaps spēja apspriesties ar vācu varas iestādēm, turklāt atjaunot reliģisko darbību.

Būtiski, ka bīskaps J. Rancāns bija starp tiem nacionālistiem, kuri dibināja LCP, viņš arī darbojās šajā organizācijā. Bīskaps arī bija starp LCP memoranda parakstītājiem. Pašā LCP bīskaps piedalījies noteiktos pasākumos – “apmeklējis ģenerāļa Eizenhauera štābu, kur [...] panāca atbildīgo iestāžu [...] solījumu, ka bez izmeklēšanas neviens latviešu leģionārs krieviņiem netiks izdots; LCP pārstāvji J. Rancāna vadībā apmeklēja Šveici, kur tikās ar Latvijas sūtņiem un iepazīnās ar viņu stāvokli, kā arī iesniedza divus memorandus Rietumu Sabiedrotājiem, aprakstīja Latvijas situāciju; sistemātiski pārrunāja notiekošo ar Lietuvas un Igaunijas pārstāvjiem ik pa 90 dienām” [Tichovskis 1973: 136]. Tādējādi bīskapa darbība bijusi pragmatiska, tālredzīga un mērķtiecīga. Viens no rīcības aspektiem, ko koordinēja LCP, bija bēgļu pārvadāšana uz Zviedriju kopš 1944. gada vasaras [Tichovskis 1973: 179]. Pēc kara LCP sēdes notika Vācijā. Ir uzskaitīti 160 sēžu protokoli [Tichovskis 1973: 182]. Runājot par J. Rancāna sakariem un darbību LCP kara laikā, jāpiemin arī R. Liepiņa sastādītais 1. pielikums attiecībā uz kopējo mērķi [Tichovskis 1973: 185–187]. Pielikuma teksts ir svarīgs, tas izceļ un aktualizē konkrētus jautājumus. Teksts veidoja skaidru nākotnes vīziju par neatkarīgu Latvijas valsti. 2. pielikums savukārt liecina par izmaiņām LCP vadībā kara beigu mēnešos, proti, par padomes priekšsēdi tika ievēlēts J. Rancāns. Tā nebija nejaušība, ņemot vērā J. Rancāna ieguldījumu valsts labā. Tas uzsvērts arī 3. pielikumā, kurā izklāstīts, kā Latvijas valsts zaudēja neatkarību, un no tā izrietošais starptautiski tiesiskais stāvoklis [Tichovskis 1973: 188–196]. Tāpēc, ņemot vērā minēto faktoloģiju, ir likumsakarīgi, ka tieši bīskapam J. Rancānam tika uzticēts

vadīt LCP. Bīskaps pildīja gan juridiskās, gan reprezentatīvās funkcijas, jo starptautiskajā apziņā Latvija vēl pastāvēja.

Viens no svarīgākajiem jautājumiem saistībā ar LCP darbību ir dažādu paaudžu un sociālo grupu attieksme un izpratne par vērtībām. Jaunākā paaudze neizprata un nepiekrita vecākās paaudzes politiķu lēmumiem, jo bija bez apziņas par demokrātiju. Tas noveda pie konfliktiem ar LCP darbību; bīskapa J. Rancāna mēģinājumi uzlabot situāciju vai panākt kompromisus pārsvarā bija nesekmīgi. Šī šķelšanās turpinājās arī citās organizācijās [Tichovskis 1973: 202–204]. Cits bīskapa nopelns – pēc kara netika veidota oficiāla pagaidu valdība, tā vietā trimdinieki tika aicināti kopumā identificēt sevi kā pagaidu valdību, t. i., nodrošināt Latvijas kontinuitāti [Tichovskis 1973: 246]. Tādējādi, ņemot vērā visu iepriekšminēto par bīskapa J. Rancāna darbību, var secināt, ka viņš ir veicis nozīmīgu nacionālās pretošanās kustības darbu, vienojot latviešus gan politiskos, gan morālos jautājumos.

3. Vladislavs Lōcis – grāmatu spēks

No citiem nacionālās pretošanās kustības dalībniekiem jāmin Vladislava Lōča (1912–1984) ieguldījums. V. Lōcis darbojies Latgales kultūras labā. Rakstnieks kļuva pazīstams 20. gs. 30. gados, kad darbojās presē, savukārt 1939. gadā viņš nodibināja savu izdevniecību Daugavpilī. Vācu okupācijas laikā V. Lōcis saņēma atļaujas atvērt apgādu un izdot laikrakstu “Latgolas Bolss”. V. Lōcis darbojās līdz laikam, kad evakuējās uz Vāciju. Tur autors cerēja atzīmēt 40 gadu jubileju kopš drukas aizlieguma atcelšanas. V. Lōcis turpinājis darbību arī pēc kara, publicējot nozīmīgus darbus latgaliešu valodā līdz mūža beigām; šo darbību var skatīt kā nacionālās pretošanās formu. Savos darbos V. Lōcis pamatā pievērsies latgaliešu stāvoklim gadsimtu garumā, bet īpaši 20. gadsimtā, kad Latgales kultūrai draudēja lielas briesmas.

Par būtiskāko Otrā pasaules kara laika avotu attiecībā uz V. Lōci uzskatāma viņa paša sarakstītā “Dīnasgrōmota 1940–1945”, kur aprakstīti notikumi dienu pēc dienas līdz kara beigām. Avots ir vērtīgs, jo sniedz plašu ieskatu autora rīcības traktējumā, viņa viedokli par dažādiem Latvijas vēstures notikumiem, jo īpaši Latgalē. Plaši rakstīts arī par

dažādiem ikdienišķiem notikumiem, kas atklāj autora skatījumu uz dzīvi un viņa raksturu – tas savukārt palīdz noskaidrot, kā V. Lōcis veidoja un lēma savu likteni. Dienasgrāmata sākas ar 1940. gadu – to var skaidrot ar tā gada Latgales Dziesmu svētkiem. Jau ar pirmajiem ierakstiem autors nav optimistisks par situāciju: “Pusdīņas Vīneibas nomā. Klusi. Nav Prezidenta. Ērpolitiskais stōvūklis tū naļāun. [...] “Dīvs svētej Latviju!” lyudzemēs va-salas treis reizes. Mani ŗei lyugšona aizkustynōja kai vēļ nikod, jo ŗei, [...], vysas tautas lyugšona par myusu Vaļsts breiveibu.” [Lōcis 2009: 21] Autors saprot, kas notiks, un to uzsver 17. jūnija ierakstā: “Pilsāta ir klusa. Gaisā jau lidoj krīvu izlyuku lidmašyna. [...] Brauc tanki un ŗeidi apsveic tūs... [...] Pēc tam [...], spēlej harmonikas [...]” [Lōcis 2009: 21] Iezīmējas V. Lōča attieksme pret ebrejiem. Autors paliek asāks: “Ŗeidu, krīvu gōjīņs plakatūs prosa Latviju pīvīnot Padūmu Savīneibai [...]” [Lōcis 2009: 25] V. Lōcis atzīmē 1940. gada 1. augustu, kad sāka iznākt latgaliešu laikraksts “Taisneiba”, kuru var uzskatīt par nacionālās pretošanās formu [Lōcis 2009: 26]. 19. septembra ieraksta vietā ir uzzīmēts Latvijas karogs [Lōcis 2009: 31]. V. Lōcis joprojām izjūt patriotiskas jūtas. Padomju kultūrai autors gan neglaimo: “Sorkoni drapējumi un ari sorkonōs elektriskōs spuldzes vokorā ir izveidōjušas taidu sorkonumu, na pīvilceigu, bet gon uzbōzeigu, napa-teikamu, pat rībeigu [...], un ŗys [...] ir visur, kur vajag, un, arī kur navajag.” [Lōcis 2009: 38] 7. novembrī parādīts autora skatījums uz Sarkano armiju: “Sorkonu karūgu jyura. Urrā saucīni skaneja tai kai vajag tikai nu ŗeidu skūlom un tautas miličim, bet latvīšu skūlas uzkreitūši vōji.” [Lōcis 2009: 39] Autoru sāpina 1942. gada sākums, kad okupācijas iestādes neļauj izdot laikrakstu latgaliešu valodas īpatnību dēļ. Tādā veidā autors uzskata, ka dara pāri Latgales kultūrai, jo nespēj turpināt darbu [Lōcis 2009: 70].

Jāatzīmē, ka 1943. gada martā V. Lōcis iegūst atļaujas izdot grāmatas [Lōcis 2009: 86]. Šis fakts uzskatāms par nacionālās pretošanās kustības sasniegumu. Būtisks ir arī fakts, ka tas notika Daugavpilī, kur mēdza uzbrukt Sarkanā armija. V. Lōča darbs Daugavpilī uzņēma apgriezienus; to viņš arī uzsver savā runā [Lōcis 2009: 94–96]. Autors sazinājās ar J. Rancānu, pārsvarā saistībā ar drukas aizlieguma atcelšanas jubileju. 1944. gadu dienasgrāmatā var raksturot kā “nemierīgu”. Apzīmējums kļūst precīzāks pēc Daugavpils un Rēzeknes krišanas. Autoram nemieru rada arī latviešu attieksme pret latgaliešiem [Lōcis 2009: 116]. 1945. gads bija

“Pērkonkrusts” dalībnieku pieredze rāda, ka nacionālā pretošanās bieži tika izprasta kā kolaborācija ar vācu okupācijas varu. Kustība savā būtībā faktiski nebija bruņota pretošanās, ja neskaita ģenerāļa Jāņa Kureļa grupējumu, kas darbojās LCP paspārnē. Tādējādi ir potenciāls turpmākiem pētījumiem par nacionālās pretošanās kustības aspektiem Latvijā, īpaši izceļot mazāk pētītus vēstures avotus, kas liecina par ikdienas dzīvi.

Izmantotie avoti un literatūra

1. Eglītis, A., Garūta, L. (1943). “*Dievs, Tava zeme deg!*”.
2. Ezerģailis, A. (2004). Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: piedāvāta, bet noraidīta. In: *Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941–1945*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 119.–141. lpp.
3. Jāzeps Rancāns. (s. a.). Pieejams: <https://literatura.lv/lv/person/Jazeps-Rancans/874440> (skatīts 20.09.2022.).
4. Lūcija Garūta. (2023). *Kantātei “Dievs, Tava zeme deg!” – 75*. Pieejams: <http://garuta.lv/> (skatīts 18.09.2022.).
5. Lōcis, V. (2009). *Dīnasmromota 1940–1945*. Varakļāni: Latgaļu sāta, 255. lpp.
6. Mjartāns, D. (2012). *Latgalei veltīts mūžs (Vladislavam Lōcim – 100)*. Pieejams: <https://www.brivalatvija.lv/sakumlapa/latgalei-veltits-muzs-vladislavam-locim---100-> (skatīts 18.09.2022.).
7. Neiburgs, U. (2005). Latvijas Republikas diplomāti Rietumos un Latvijas Centrālā padome (1943–1944): politiskā nostāja, pretrunas un risinājumi. In: *Okupētā Latvija 20. gs. 40. gadus*. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 369.–395. lpp.
8. Steinhart, N. (2005). Group psychology, sacrifice, and war. *A Journal of Social Justice*, 17, 9–16.
9. Šlesers, J. (2011). Lōcis. *Jaunā Gaita*, 265. Pieejams: http://jaunagaita.net/jg265/JG265_Slesers.htm (skatīts 18.09.2022.).
10. Tichovskis, A. (1973). *Bīskapa Jāzepa Rancāna dzīve un darbs*. Grīnsboro: Astras apgāds, 280. lpp.
11. Valsts pētījumu programma Nacionālā identitāte (s. a.). Datubāze “Latviešu grāmatniecības darbinieki līdz 1918. gadam”. Pieejams: <http://lgdb.lnb.lv/index/person/1898/> (skatīts 18.09.2022.).
12. Vladislavs Locis. Pieejams: <https://literatura.lv/lv/person/Vladislavs-Locis/872856> (skatīts 20.09.2022.).

13. Webel, C., & Fisher, C. (2013). The group psychology of war and peace. *A Journal of Social Justice*, 25, 177-186.
14. Бердяев, Н. А. (1918). *Судьба России*. Москва, с. 685.
15. Сенявская, Е. С. (1999). *Психология войны в XX веке – исторический опыт России*. Москва: Российская политическая энциклопедия, с. 606.